

**MÜSLÜMAN KÜLTÜR İÇİN GELİŞTİRİLEN DİNİ GELİŞİM MODELLERİ;
BİR SİSTEMATİK LİTERATÜR TARAMASI VE META-ANALİZİ**

*Religious Development Models Developed for Muslim Culture; A Systematic Literature
Review and Analysis*

RÜMEYSA NUR GÜRBÜZ DOĞAN (Sorumlu Yazar)

Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi
Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye
Assist. Prof. Dr., Ankara Social Sciences University, Faculty of Theology, Department of
Psychology of Religion, Ankara, Türkiye
rumeysanur.dogan@asbu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7377-4179

FATMA BETÜL ALICILAR

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din
Psikolojisi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye
Graduate Student, Ankara Social Sciences University, Faculty of Theology, Department of
Psychology of Religion, Ankara, Türkiye
fatmabetul.alicilar@student.asbu.edu.tr
ORCID ID: 0009-0002-3044-7762

AYŞENUR ÇAĞIL

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din
Psikolojisi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye
Graduate Student, Ankara Social Sciences University, Faculty of Theology, Department of
Psychology of Religion, Ankara, Türkiye
ylmzaysenur65@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2429-773X

FATMA BERBER

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din
Psikolojisi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye
Graduate Student, Ankara Social Sciences University, Faculty of Theology, Department of
Psychology of Religion, Ankara, Türkiye
fatma.berber@student.asbu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-4058-7048

BELAL MANSOOR ALI AL-FAKIH

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye
Graduate Student, Ankara Social Sciences University, Faculty of Theology, Department of Psychology of Religion, Ankara, Türkiye
belal.alfakih@student.asbu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6947-8892

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 23.08.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 22.12.2023

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2023

Atıf | Cite as

Gürbüz Doğan, Rümeysa Nur vd. "Müslüman Kültür İçin Geliştirilen Dini Gelişim Modelleri; Bir Sistematik Literatür Taraması ve Meta-analizi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 197-215. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.2.03>

Gürbüz Doğan, Rümeysa Nur vd. "Religious Development Models Developed for Muslim Culture; A Systematic Literature Review and Analysis". *The Journal of Near East University Islamic Research Center* 9/2 (December 2023), 197-215. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.2.03>

İntihal | Plagiarism

Bu makalenin ön incelemesi alan editörü, içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

The preliminary review of this article was reviewed by the field editor and the content review was reviewed by two external reviewers using the double-blind peer-review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by scanning for similarity.

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY- NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Bu makale, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Lisansının hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makedir.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 License.

Müslüman Kültür İçin Geliştirilen Dini Gelişim Modelleri; Bir Sistemik Literatür Taraması ve Meta-analizi

Öz

Her ne kadar dini gelişim, gelişim psikolojisinin önemli bir konusu olarak değerlendirilse de din denilen olgunun kültürün ve toplumsal yapının ayrılmaz bir parçası olarak kendini göstermesi, gelişimin yerelliği konusundaki tartışmalara kapı açmıştır. Sosyal psikoloji alanında yapılan son çalışmalar, gelişimin evrensel olarak gerçekleştiğini savunan teorilerden ziyade, kültür merkezli bir bakış açısına sahip teorilerin oluşturulmasını önermektedir. Batının dini ve kültürel değerleri çerçevesinde geliştirilen dini gelişim teorilerinin bu açıdan dünyanın başka yerlerinde karşılığının olup olmadığı zaten tartışma konusudur. Sunulan çalışmada Müslüman kültürüne yönelik geliştirilen çalışmalar değerlendirilmekte ve Müslüman toplumların dini gelişimini evrenselden ziyade yerel boyutta ele alınmaktadır. Dini gelişim alanında yapılan çalışmaların çoğu, literatürde halihazırda var olan teorilere dayanmakta ve bu teorilerin Müslüman toplumlarla uygunluğu tartışılmaktadır. Bir dini gelişim modeli üretme kaygısı taşımadan, kültürdeki dini gelişimin aşamalarını belirlemek amacıyla yapılan çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Hazırlanan sistematik derlemede, sahada Müslüman kültürü esas alınarak üretilen teoriler ve Müslüman toplumlarda dini gelişimin seyrini anlamaya çalışmak amacıyla yapılan ve mevcut herhangi bir teori üzerine inşa edilmeyen çalışmaların bir araya getirilmesi amaçlanmaktadır. Araştırma kapsamında Kasım ve Aralık 2022’de Dergipark, Google Akademik, Web of Science, ScienceDirect ve YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanları “Müslüman toplum, Müslüman coğrafya, Müslüman ülke, Müslüman topluluk”, “Din, Manevi*, İnan*, İman*”, “Gelişim, Evre, Dönem, Değişim” ve “Teori, Model, Kuram, Düşünce” şeklinde dört kategori olarak belirlenen anahtar kelimelerle Türkçe, İngilizce ve Arapça olarak 3 dilde taranmıştır. Tarama sonucunda 14536 adet referans başlık taramasına tabi tutulmuş ve 45 çalışma öz ve tam metin analizine tabi tutulmuştur. Tarama sürecinden sonra, toplamda 7 çalışma dahil etme kriterlerini karşılayıp analiz edilmiştir. Sonuç olarak, sunulan sistematik literatür taramasında Müslüman kültürdeki dini gelişimin genel bir resmi çizilmektedir. Bu tablodan hareketle Müslüman toplumlarda bebeklik dönemindeki dini gelişim, tıpkı Fowler’ın teorisinde olduğu gibi sevgi ve güven duygusuna yapılan vurguyla şekillenmektedir. Ancak Batı kültüründe geliştirilen teorilerin aksine, incelemeye dahil edilen çalışmalarda Müslüman kültüründe çocukluğun dini gelişiminde soyut düşünme yeteneğinin daha erken başladığı öne sürülmektedir. Öte yandan araştırmalar, ergenlik dönemine gelindiğinde bireyin geleneksel dini inanç ve ritüelleri sorgulamaya başladığını, incelediğini ve özerk bir değer sistemi oluşturduğunu göstermektedir. Ergenliği ele alan çalışmaların tamamında bu dönemde dini değerlere karşı geliştirilen sorgulama davranışı ve şüphe duygusunun, yetişkinlikte özerk dini düşüncenin oluşması için önemli bir hazırlık süreci olduğu belirtilmektedir. Yetişkinlik ve yaşlılık konularını ele alan çalışmalarda ise bu dönemin çoğunlukla uyum, istikrar ve olgun bir din algısıyla simgelandiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Müslüman toplumlara yönelik geliştirilen dini gelişim teorilerinin sınırlı olduğu ve alanda Müslüman toplumların dini gelişimi üzerine daha fazla çalışma yapılması gerektiği tespit edilmiştir. Literatürdeki dini gelişim teorilerinin Batı merkezli olması ve kültürel adaptasyon olmadan Müslüman toplumlara uygulanması, bu toplumların dini gelişiminin teorik açıdan yansıtılmasını ve erken yaşlarda başlayan soyut Tanrı anlayışı gibi konuların değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda mevcut teorilerin kültürel uyarlaması üzerinde çalışıldıktan sonra Müslüman kültürü için ileriki çalışmalardan yararlanılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, İnanç Gelişimi, Dindarlık, Müslüman Kültür.

Religious Development Models Developed for Muslim Culture; A Systematic Literature Review and Meta-analysis

Abstract

Although religious development is considered as an important subject of developmental psychology, the fact that the phenomenon called religion manifests itself as an integral part of culture and social structure has opened the door to discussions on the locality of development. Recent studies in the field of social psychology suggest the creation of theories with a culture-centered perspective, rather than theories that argue that development occurs universally. It is already a matter of debate whether religious development theories developed within the framework of Western religious and cultural values have equivalents in other parts of the world in this respect. In the presented study, studies on Muslim culture are evaluated and the religious development of Muslim societies is discussed at a local level

rather than universal. Most of the studies conducted in the field of religious development are based on existing theories in the literature, and the suitability of these theories with Muslim societies is discussed. Studies carried out to determine the stages of religious development in culture, without worrying about producing a model of religious development, come to the fore. In the prepared systematic review, it is aimed to bring together the theories produced in the field based on Muslim culture and the studies conducted to try to understand the course of religious development in Muslim societies and which are not built on any existing theory. Within the scope of the research, Dergipark, Google Scholar, Web of Science, ScienceDirect and YÖK National Thesis Center databases were searched in November and December 2022, and scanned in 3 languages as Turkish, English and Arabic, with the keywords determined in four categories as "Muslim society, Muslim geography, Muslim country, Muslim community", "Religion, Spiritual*, Believe*, Faith* ", "Development, Stage, Period, Change" and "Theory, Model, Theory, Thought". As a result of the screening, 14536 reference titles were scanned and 45 studies were subjected to abstract and full text analysis. After the screening process, a total of 7 studies met the inclusion criteria and were analyzed. In conclusion, a general picture of religious development in Muslim culture is drawn in the presented systematic literature review. Based on this picture, religious development in infancy in Muslim societies is shaped by the emphasis on the feeling of love and trust, just like in Fowler's theory. However, unlike the theories developed in Western culture, the studies included in the review suggest that the ability to think abstractly begins earlier in the religious development of childhood in Muslim culture. On the other hand, research shows that by adolescence, the individual begins to question and examine traditional religious beliefs and rituals and creates an autonomous value system. In all studies dealing with adolescence, it is stated that the questioning behavior and feeling of doubt developed against religious values during this period are an important preparatory process for the formation of autonomous religious thought in adulthood. In studies dealing with adulthood and old age, it is emphasized that this period is mostly symbolized by harmony, stability and a mature perception of religion. In this context, it has been determined that the religious development theories developed for Muslim societies are limited and more studies on the religious development of Muslim societies are needed in the field. The fact that religious development theories in the literature are Western-centered and applied to Muslim societies without cultural adaptation makes it difficult to theoretically reflect the religious development of these societies and evaluate issues such as abstract understanding of God that begins at an early age. In this context, after studying the cultural adaptation of existing theories, it is recommended to benefit from further studies for Muslim culture.

Keywords: Psychology of Religion, Faith Development, Religiosity, Muslim Culture.

Giriş

Gelişim, bireyin anne karnından itibaren benliğinde ve sosyal alanda kendini gösteren çok yönlü ve karmaşık bir değişim sürecidir.¹ Biliş ise insanın bilme, algılama, hatırlama, düşünme, okuma, yazma gibi zihinsel süreçlerine verilen isimdir. Bireyin doğrudan yaşamını etkileyen bilişsel gelişim, psikoloji ve pedagoji çalışmalarında önemli bir araştırma konusu olmuştur.²

Bilişsel gelişim konusuna bakıldığında karşımıza çıkan ilk ismin Piaget olduğu ve çevresindeki çocukların algılama biçimlerini ve gelişim evrelerini gözlemleyerek bilişsel gelişim teorisi geliştirdiği bilinmektedir. Bilişsel ekolün takipçilerine göre zihinsel gelişim beraberinde ahlaki yargı gelişimini getirir.³ Ahlaki gelişim bireyin doğru ve yanlış arasındaki ayrımı belirleyen değer ve öğretilerin algılanmasıyla başlayan bir süreç olup, ahlaki açıdan gelişim gösteren birey dini öğretileri de algılar ve anlamlandırır. Bu bağlamda, ahlaki ve dini gelişim birbirine paralel ilerleyen gelişim süreçleri olarak ele alınır.

Sunulan sistematik derlemenin kapsamını oluşturan dini gelişimin önemli ölçüde bilişsel gelişimle ilişkili olduğu görülmektedir. Araştırmacılar, inanmanın da tıpkı bilme ve algılama gibi zihinde gerçekleşen bir eylem olduğu düşüncesiyle Piaget'in bilişsel gelişim teorisini dini gelişime uygulamışlardır.

¹ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2022), 35.

² Asım Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)," *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı* (Nisan 2016), 97.

³ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007), 78.

Piaget'in takipçilerinden olan ve zihinsel gelişim ile dini gelişimi birbirine paralel yürüten Elkind⁴, dini gelişimi dört evreye ayırmaktadır. Korunma ve himaye arayışı olarak isimlendirilen ilk evrede korunma arayışında olan çocuğun içinde bulunduğu durum onu, süreklilik arayışında olduğunu gösteren kaybolan nesnelere arama davranışına yöneltir. Bu arayış süreci ise Tanrı ile tanışmasıyla son bulur. Temsil arayışı evresinde Tanrı'nın varlığını kabul eden bir çocuk için O'nu temsil edecek bir arayış başlar ve çocuk, zihinsel imajlar ve dili ile dünyanın temsillerini oluşturur. Üçüncü olarak, birçok öğrenmenin gerçekleştiği ilişki arayışı evresinde birey, Tanrı ile nasıl bir ilişki geliştireceği sorunu ile karşılaşır ve çözümler aramaya başlar. Dini gelişimin son aşaması olarak kabul ettiği idrak arayışı döneminde Elkind, ergenlik dönemine gelen bireyin dinden uzaklaştığını ve çocukluğunda yaptığı ibadetleri artık bir kenara bıraktığını gözlemlemekte ve bu durumu dini reddetme olarak değil de kurumsal din ile bireysel dini birbirinden ayırma olarak ele almaktadır.⁵

Kendi evre teorisini Piaget'in bilişsel gelişim teorisine dayandıran diğer bir araştırmacı da Goldman'dır. Goldman'a göre, dini düşünce gelişimi beş evrede gerçekleşmektedir. İlk olarak, sezgisel dini düşünce evresinde, bireyin dini konulara dair düşünce yapısı dağınık, mantıksız ilerler ve birey, zihinsel yetersizliğinden dolayı dini hayatla ilgili fikirlere sahip değildir.⁶ Sonrasında, birinci geçiş aşaması adı verilen dönemde çocuk, mantıksal açıklamalara başvurmaya başlar ve zihninde sezgisel ile somut dini düşünce birbirine zıt halde konumlandırılır. Üçüncü evre olan somut dini düşünce aşaması, bireyin mantıksal çıkarımları kullanmaya başladığı ve düşünce yapılarının kendi tecrübi verileriyle sınırlı olduğu bir süreçtir. Nitekim, bu aşamada somut olaylar arasında genelleme yapamayan, dini ifade ve sloganları lafzi olarak yansıtamayan çocuk, Tanrı'yı bir güç kaynağı olarak algılamaktadır. Bu dönemden sonra ikinci geçiş aşamasına gelindiğinde çocuklar, soyut düşüncenin farklı biçimlerini denemeye başlarlar. Biriken somut düşünceleri ile düşünsel çatışma yaşadıkları bu süreçte, soyut düşüncenin egemenliği genişlemektedir. Goldman'ın teorisinde son evre olan soyut dini düşünce aşaması, çocukların verilerinden ihtimaller ürettikleri, soyut kavramlar ve semboller kullandıkları, tutarlılıklarının geliştiği, gelişimin hızlandığı ve deneyimlerinin dini düşünceyi etkilediği aşama olarak ele alınmaktadır.⁷

Alanın diğer bir önemli ismi olan Fowler, dindar bireylerle yaptığı çalışmalar sonrasında inancın tüm şekillerini içine alan ve ömür boyu süren dini gelişim teorisini ortaya koymuştur.⁸ Fowler'ın inanç gelişim evrelerini incelediğimizde ilk evre farklılaşmamış-temel inanç evresidir. Bu evrede sadakat, güven gibi duyguların temelleri atılır ve bu dönemde oluşabilecek güvensizlik durumu, bireyin hayatını ömür boyu etkilemektedir. İkinci evre, sezgisel- projektiv inanç döneminde, gelişen düşünme yetisi ve hayal dünyasıyla çocuk, inancı daha iyi algılamaya ve duygularıyla birleştirmeye başlar. Aynı zamanda bu yaş aralığındaki birey, ahlak, kutsal gibi kavramların ve yasakların farkına varmaya başlar. Efsanevi- literal İnanç adı verilen üçüncü aşamada çocuk, kendi kendine bir dil geliştirmekte ve artık somut işlem kapasitesi gelişmiş olduğundan sembolleri somut olarak algılamaktadır. Dördüncü evre ise yapay-geleneksel inanç (ilk ergenlik) evresidir ve birey tam bir içsel sorgulamadan geçirmedeği değerlere uyum sağlar. Bireyde, kalbe inmemiş bir inancın söz konusu olduğunu dile getiren Fowler'a göre, pek çok yetişkin bu evrenin ötesine geçememektedir.⁹ Beşinci evre olan bireysel-düşünsel inanç adı verilen, bu evrede kişinin benliği ve geleneksel inancı arasında kaçınılmaz bir gerilimin meydana gelmektedir. Altıncı olarak bütünleşmiş inanç dönemine ulaşılır ve bir önceki evrede bireysel bir inanç yapısı geliştiren birey, kendisini şekillendiren ve geliştiren sınırların dışını fark etme süreci içerisine girer. Ayrıca, bu evrede inancın öze doğru geçmeye başladığı belirtilmektedir. Fowler'a göre inancın son aşaması olan ve çok az

⁴ David Elkind, "The Origins of Religion in the Child", *Review of Religious Research* 12/1 (1970), 34.

⁵ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 43-47; Elkind, "The Origins of Religion in the Child", 34.

⁶ Ronald J. Goldman, "Researches in Religious Thinking", *Educational Research* 6/2 (Temmuz 1964), 147.

⁷ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 50-60; John E. Greer, "Stages in the Development of Religious Thinking," *British Journal of Religious Education* 3/1 (Temmuz 1980), 27.

⁸ James William Fowler, *Stages of Faith* (San Francisco: Harper & Row, 1981), 34.

⁹ James William Fowler, *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning* (San Francisco: Harper Collins Publisher, 1995), 27.

sayıda kişinin ulaşabildiği Ünlversal/genelleştirilmiş inanç evresi, bölünmüşlüğün son bulup Tanrı ile birliğin oluştuğu bir zaman dilimidir. Bu aşamaya gelebilen birey, artık kendi benliğini bir kenara bırakmış ve dünya ve Kutsal arasında kurduğu bağ ile yaşamını sürdürmektedir.¹⁰

Müslüman kültürde oluşturulan dini gelişim teorilerine bakıldığında, çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülür. Bu alanda yapılan ilk çalışma, Taplamacıoğlu¹¹ tarafından gerçekleştirilmiş ve bireylerin dini yaşayış süreci incelenmiştir. Her ne kadar din sosyolojisi bağlamında yapılmış bir çalışma olsa da, din psikolojisi ve dini gelişim teorileri alanındaki çalışmalara öncülük eden bir konumdadır. Diğer yandan, dini gelişim alanında yerel bir model önerisi sunan Karaca¹² ve Yapıcı'nın¹³ teorileri, literatüre katkı sağlayan araştırmalar arasında yer almaktadır.

Son zamanlarda sosyal psikolojide yapılan çalışmalar, gelişimin evrensel şekilde gerçekleştiğini savunan teoriler yerine, kültür-merkezli bir perspektifle teorilerin oluşturulmasına dair fikir ileri sürmektedirler.¹⁴ Batı dini ve kültürel değerleri çerçevesinde geliştirilen dini gelişim teorilerinin bu açıdan dünyanın diğer bölgelerinde bir karşılığının olup olmadığı hâlihazırda tartışılmalı bir hususken¹⁵, bu teorilerin Müslüman toplumlara uyumu tartışılmakta ve bir dini gelişim modeli üretme kaygısı olmadan tamamen kültürdeki dini gelişimin evrelerini saptama amacıyla yapılan çalışmalar öne çıkmaktadır.

1. Amaç

Çalışmanın amacı, Müslüman kültürün dini gelişimini araştıran ve bu kültür için bir dini gelişim modeli öneren çalışmaları sistematik bir şekilde bir araya getirerek değerlendirmektir.

2. Yöntem

2.1. Araştırma Dizayını

Bu çalışma; sistematik literatür derlemesi olarak hazırlanmış olup, PRISMA Bildirimi Kontrol Listesi takip edilmiştir¹⁶.

2.2. Seçim Kriterleri

2.2.1. Dahil Etme ve Hariç Tutma Kriterleri

Çalışmaların araştırmaya dahil edilme kriterleri, i) Müslüman toplumların ele alınması, ii) Modelleme yapılması ve bu bağlamda dini gelişim veya inanç gelişimine dair bir model önerisinde bulunulması, iii) Konunun evre teorisi olarak ele alınması, iv) Türkçe, İngilizce ve Arapça dillerinden birinde yayınlanmış olması, şeklinde sıralanabilir.

Çalışmaların araştırmadan hariç tutulma kriterleri, i) Teori temelli veri toplanması veya literatürdeki teorileri açıklaması ve bunların sonucunda yeni bir model önerisinde bulunulmaması, ii) Örnekleminde dini grup belirtilmemesi, örneklemin karışık dini gruplardan oluşması veya diğer dini gruplara odaklanması, şeklinde sıralanabilir.

2.3. Tarama Stratejisi

Araştırma kapsamında Kasım ve Aralık 2022'de Dergipark, Google Akademik, Web of Science, ScienceDirect ve YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanları taranmıştır. Anahtar kelimeler dört konseptte hazırlanmış ve bu kelimelerin İngilizce ve Arapça karşılıkları da tarama sürecine dahil edilmiştir. Birinci

¹⁰ James William Fowler- Mary Lynn Dell, "Bebeklikten Yetişkinliğe İnanç Aşamaları; İnanç Gelişim Teorisinin Otuz Yılı Üzerine Düşünceler", çev. Mustafa Ulu, *Bilimname* 30/1 (Nisan 2016), 539-559.

¹¹ Mehmet Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 1962), 145.

¹² Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 275.

¹³ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 98.

¹⁴ Michelle Ann Kline vd., "Variation Is the Universal: Making Cultural Evolution Work in Developmental Psychology," *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 373/1743 (Şubat 2018), 1.

¹⁵ Kline vd., "Variation Is the Universal: Making Cultural Evolution Work in Developmental Psychology", 1.

¹⁶ Matthew J. Page vd., "The PRISMA 2020 Statement: An Updated Guideline for Reporting Systematic Reviews," *BMJ* 372/71 (Mart 2021), 1.

konsept için “Müslüman toplum, Müslüman coğrafya, Müslüman ülke, Müslüman topluluk”, ikinci konsept için “Din, Manevi*, İnan*, İman*”, üçüncü konsept için “Gelişim, Evre, Dönem, Değişim” ve dördüncü konsept için “Teori, Model, Kuram, Düşünce” kavramları kullanılarak gelişmiş tarama yapılmıştır. Bu kavramlar taranırken konsept içinde “veya” bağlacı, konseptler arasında “ve” bağlacı ile taranmıştır.

Tarama 5 ayrı araştırmacı (AY, BA, FB, FBA, RND) tarafından bireysel gerçekleştirilmiş olup, en az iki araştırmacı tarafından aynı veri tabanından elde edilen tarama sonuçları kontrol edilmiştir. Arapça tarama yalnızca BA tarafından gerçekleştirilirken, araştırmacılar arasında herhangi bir anlaşmazlık olması durumunda ise karşılıklı tartışılarak sonuca ulaşılmıştır. İlk tarama sonuçlarının yalnızca başlıkları incelenmiş olup ilgili gözükten çalışmaların öz/özet kısımları detaylı okunması sonucunda katkı sağlayacağı düşünülen makalelerin tüm metin okuması gerçekleştirilmiştir.

2.4. Metodolojik Eleştirel Değerlendirme

Nitel çalışmaların metodolojik yanlılık analizi, CASP (Critical Appraisal Skills Program) ¹⁷ tarafından nitel çalışmalar için geliştiren metodolojik eleştirel değerlendirme listesi kullanılarak yapılmıştır. Bu liste, nitel çalışmalar için 10 maddeden oluşup “evet”, “hayır” ve “kararsız” seçenekleriyle çalışmaların değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Çalışmaların aldıkları puanlar 10 üzerinden değerlendirilip; evet için 1 puan, hayır ve kararsız için 0 puan olarak planlanmış, 0-4 puan aralığı düşük, 5-7 puan aralığı orta ve 8-10 puan aralığı yüksek metodolojik kalite olarak ele alınmıştır. Listedeki sorular şekil 1’de sunulmuştur.

Nicel çalışmaların metodolojik yanlılık analizi JBI tarafından nicel çalışmalar için geliştirilen “Critical Appraisal Checklist for Studies Reporting Prevalence Data” metodolojik eleştirel değerlendirme listesi kullanılarak yapılmıştır.¹⁸ Bu değerlendirme listesi 9 maddeden oluşmakta ve çalışmalar evet, hayır, net değil ve uygulanabilir değil cevaplarıyla değerlendirilmiştir. Puanlama; evet için 1, hayır, net değil ve uygulanabilir değil için 0 puan olarak 9 üzerinden yapılmıştır. 0-3 puan aralığı düşük, 4-6 puan aralığı orta ve 7-9 puan aralığı yüksek metodolojik kalite olarak değerlendirilmiştir.

Şekil 1: Metodolojik Yanlılık Analizi Kontrol Listeleri

	CASP Qualitative Checklist	Critical Appraisal Checklist for Quantitative Studies
1	Çalışmanın amacı açık bir şekilde belirtildi mi?	Örneklem seçimi hedef kitleye hitap etmeye uygun mu?
2	Nitel yöntem bu çalışma için uygun mu?	Çalışma katılımcıları uygun şekilde örneklemlenmiş mi?
3	Çalışmanın tasarımı çalışmanın amaçlarına uygun mu?	Örneklem büyüklüğü yeterli mi?
4	Örneklem oluşturma stratejisi çalışmanın amacı açısından uygun mu?	Katılımcılar ve çalışmanın gerçekleştirildiği ortam ayrıntılı olarak anlatıldı mı?
5	Data araştırmanın belirttiği şekliyle toplandı mı?	Veri analizi belirlenen örnekleme yeterince kapsayacak şekilde mi yapıldı?
6	Araştırmacı ve katılımcılar arasındaki ilişki yeterince değerlendirmeye katıldı mı?	Durumun belirlenmesinde kullanılan yöntem uygun mu?
7	Çalışma süresince etik konuları yeterince değerlendirildi mi?	Durum tüm katılımcılar için standart ve güvenilir bir şekilde ölçüldü mü?
8	Data analizi yeterince titiz şekilde yapıldı mı?	Seçilen istatistiksel analizler toplanan veri için uygun mu?
9	Bulgular açık bir şekilde bildirildi mi?	Yanıt oranı yeterli mi değilse düşük yanıt oranı uygun şekilde yönetildi mi?
10	Araştırmanın özgün değeri açık mı?	

¹⁷ CASP, *Critical Appraisal Skills Programme*, “CASP Qualitative Checklist” (Erişim 13 Haziran 2023), 1-6.

¹⁸ Zachary Munn vd., “Methodological Guidance for Systematic Reviews of Observational Epidemiological Studies Reporting Prevalence and Cumulative Incidence Data,” *JBI Evidence Implementation* 13/3 (Eylül 2015), 149.

2.5. Veri Analizi

Her çalışma, araştırma dizaynı, katılımcı ve metot bilgileri ve bulgular kapsamında değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Çalışmalardan elde edilen sonuçlar betimleyici yöntemle analiz edilmiştir.

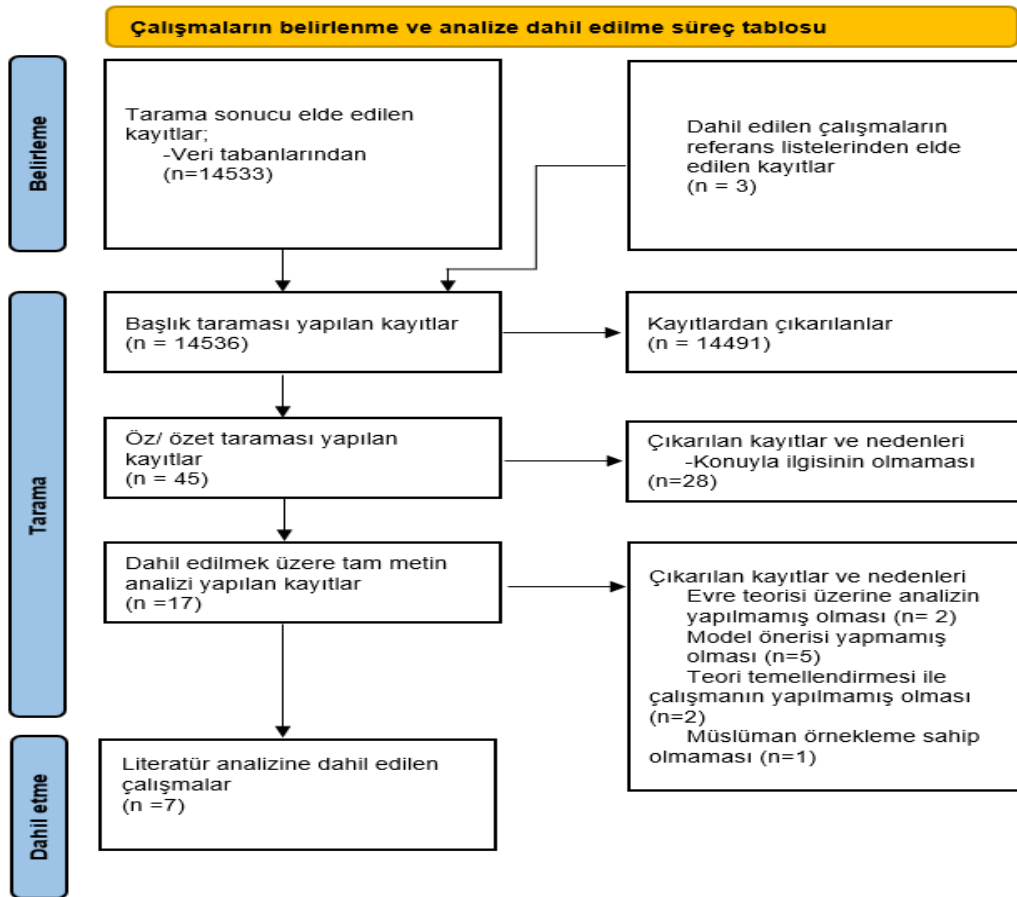
3. Bulgular

3.1. Tarama Bulguları

Literatür taraması Kasım ve Aralık 2022 yılında gerçekleştirilmiştir. Veri tabanı taraması sonucunda toplamda 14536 adet referans başlık taramasına tabi tutulmuş ve içerinden 45 çalışma dahil etme kriterlerine uygun görülüp öz ve tam metin analizi yapılmıştır. Bu analiz sonrasında, 28 çalışmanın daha konuyla bağlantısı olmadığı tespit edilip elenerek en alakalı görülen 17 çalışmanın tam metin analizi gerçekleştirilip, içerinden 2 tanesi evre teorisi şeklinde bir çalışma olmadığı için, 5 tanesi çalışma sonucunda yeni bir model önermediği için, 2 tanesi literatürde var olan bir teori üzerine çalışmasını gerçekleştirdiği için ve 1 tanesi de Müslüman olmayan bir popülasyondan veri topladığı için literatür analizinin dışında bırakılmıştır (Şekil 2).

Tarama sürecinin sonucunda, toplamda 7 çalışma dahil etme kriterlerini karşılayıp analiz edilmiş¹⁹ ve bu çalışmaların 2 tanesi betimleyici, 1 tanesi karma, 2 tanesi nitel ve 2 tanesi de nicel çalışmalardır.

Şekil 2: Prisma Akış Şeması

¹⁹ Rumeysa Şimşek, *5-6 Yaş Çocukları Dini Kavramları Algılama Düzeyleri (Arifiye Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 2; Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983), 1; Süleyman Abanoz, "6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü," *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 1 (Haziran 2020), 120; Hatice Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 1; Amjad Nemravi – Şadiye Tel, "العمرية والجنس المرحلة ضوء متغيري في الأردنية المدارس في المراهقين لدى الديني النمو" (Yaş ve Cinsiyet Değişkenleri Işığında Ürdün Okullarındaki Ergenlerin Dini Gelişimi)," *Macalletül-Cami'a El-Islamiye* 28/6 (Aralık 2020), 759; Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 93; Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 269.

3.2. Çalışmaların Özellikleri

Sistematiik derleme sürecinde dahil edilen çalışmalardan biri Ürdün’de gerçekleştirilip Arapça kaynak olarak ele alınırken, kalanları Türkiye’nin çeşitli illerinde yapılmış çalışmalardır. Katılımcı sayıları 20 ile 600 arasında değişim göstermiş ve birbirine yakın oranda kadın ve erkek katılımcılar ile gerçekleştirilmiştir. Bireyin doğum öncesi döneminden yaşlılık dönemine kadar dini gelişimini inceleyen ve çeşitli araştırma türlerine sahip olan çalışmalarda; betimsel araştırma olarak ele alınan iki çalışma daha geniş bir perspektiften dini gelişim sürecini ele alıp model önerisi sunarken, geri kalan nitel, nicel ve karma metot içeren çalışmaların sonucunda ise belirli yaş aralıklarının dönemsel özellikleri yansıtılmaktadır. Sistematiik derlemeye konu olan çalışmalarla ilgili daha detaylı bilgi Tablo 1’de sunulmuştur.

3.3. Çalışmaların Metodolojik Değerlendirmesi

Tablo 2: Nitel Çalışmaların Metodolojik Kalite Değerlendirme Sonuçları

Çalışma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Puan	Kalite
Şimşek, 2014	E	E	H	H	E	E	E	E	E	K	7	Orta
Yavuz, 1983	E	E	E	E	E	H	H	K	E	E	7	Orta
Dülgeroğlu, 2017	E	E	H	E	E	K	H	H	H	E	5	Orta

E: Evet, K: Kararsız, H: Hayır; Puan Aralığı / Kalite: > 0-4 Düşük, 5-7 Orta, 8-10 Yüksek

Literatür değerlendirmesine dahil edilen nitel çalışmaların metodolojik kalite değerlendirmesi sonucunda çalışmaların hepsinin orta kaliteye sahip olduğu görülmüştür. Araştırmalarda amaç açık bir şekilde ifade edilmiş olup, çalışmanın literatürdeki yerine ve önemine gerekli vurgu yapılmaktadır. Araştırma dizayn edilirken gerekli titizlik gösterilmiş, uygulama esnasında veri toplama süreci üç çalışmada da objektif şekilde açıklanmıştır. Diğer yandan, üç çalışmanın da bulguları aktarma hususunda aynı objektifliği sürdürdüğü ve yanlılıktan olabildiğince uzak kaldıkları gözlemlenmiş fakat bir çalışmada analizin tatmin edici bir şekilde gerçekleştirilmediği tespit edilmiştir²⁰.

Tablo 3: Nicel Çalışmaların Metodolojik Kalite Değerlendirme Sonuçları

Çalışma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Puan	Kalite
Yavuz, 1983	E	E	E	E	E	E	H	E	E	8	Yüksek
Abanoz, 2020	E	E	E	E	E	E	ND	H	ND	6	Orta
Nemravi ve Tel, 2020	E	E	E	E	E	E	E	ND	ND	7	Yüksek

E: Evet, Hayır: H, Net Değil: ND, Uygulanabilir Değil: UD, Puan Aralığı / Kalite -> 0-3 Düşük, 4-6 Orta, 7-9 Yüksek

Nicel çalışmaların tamamı hedef popülasyonu seçme noktasında uygun bir yöntem kullanmış olup, çalışmalarda katılımcıların çalışmaya dahil edilme yöntemleri net bir şekilde belirtilmiş ve katılımcı

²⁰ Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 83.

detayları yeterli düzeyde paylaşılmıştır. İçerik analizi açısından üç çalışmanın da yaptığı analizler yeterli bulunurken, bir çalışmanın²¹ veri toplama noktasında standart bir yol izleyip izlemediği net olarak belirtilmemiş ve diğer bir çalışmada²² katılımcıların çocuk olmasından dolayı anketlerin uygulanma sürecinde bireye yaklaşımsal farklılıklar olduğu belirtilmiştir.

3.4. Bulguların Değerlendirilmesi

3.4.1. Bebeklik Dönemi

Müslüman toplumlarda üretilen dini gelişim modelleri incelendiğinde bebeklik dönemi dini gelişiminin Karaca ve Yapıcı'nın ayrı ayrı geliştirdiği modeller içerisinde ele alındığı görülmektedir. İlk olarak Karaca, temel ihtiyaç ve arzular adını verdiği bebeklik döneminde bireyin duygu temelli bir yaklaşım içerisinde olduğunu, sevgi, güven gibi temel duyguların oluşmasında bu dönemde çevreyle ve özellikle bakım veren ile kurulan ilişkinin oldukça önem taşıdığını vurgulamaktadır. Karaca'ya ²³ göre, bebeklik döneminde bağlanma sürecini başarıyla tamamlayan ve bahsedilen duyguların sağlam bir şekilde kendisinde yer ettiği bireyin, ilerleyen dönemlerde Allah'a duyduğu sevgi ve güven bu süreçten olumlu yönde etkilenmektedir.²⁴

Diğer yandan Yapıcı²⁵ modeline bakılacak olduğunda, inancın ilk temelleri adını verdiği bebeklik döneminde Yapıcı, bireyin din olgusu ile tanışmasının anne karnında başladığına dikkat çekmekte ve dış dünyadan işitilen kavramların, fitrat üzere doğacak olan bireyin dini hazır oluşuna katkı sağladığını belirtmektedir. Doğumdan sonraki süreçte ise, çevreyle girdiği etkileşim ile dini kavramlara aşinalık kazanmaya başlayan birey için bağlanma stillerinin ilerleyen dönemde Allah'la olan ilişkisini doğrudan etkileyeceğine ve ahiret bilincinin ilk temellerinin de bu dönemde nesne sürekliliğinin kazanılması ile atıldığına vurgu yapmaktadır.²⁶

3.4.2. Çocukluk Dönemi

Çocukluk dönemi dini gelişiminde 5-6 yaş dönemini ele alan Şimşek ²⁷, 6 yaşındaki bireylerin 5 yaşa oranla soyut düşünme adına başlangıçlar yaptığını ve dini terimleri bu yönde daha ileri düzeyde algıladıklarını belirtmektedir. Ahlaki gelişim anlamında ise doğru ile yanlış ayırt edebilecek aşamaya yaklaşan çocuğun, çevresinde güzel ahlaklı örnek bireylerin bulunması doğru yönde gelişim göstermesini sağlamakta ve bu durum, ilerleyen yaşına rağmen bireyde taklit aşamasının son bulmayıp devam ettiğine işaret etmektedir²⁸.

Karaca modelinin çocukluk dönemi iki aşamadan oluşmaktadır. İlk evre olan 3-6 yaş döneminde çocuk, duygu temelli yaşamaya devam etmekte ancak aynı zamanda çevresini taklit etmeye başlamaktadır. Bu taklit davranışının temelinde onaylanma ihtiyacının olduğunu belirten Karaca, ilerleyen süreçte bilişsel gelişimine paralel olarak bireyin dini gelişiminde değişimler olduğunu belirtmektedir.²⁹ İkinci aşama olan 7-12 yaş aralığına bakıldığında ise, somut düşünme aşamasına geçen ve her şeye güç yetiren varlık arayışı içinde olan bireyin, Allah inancını sağlamlaştırdığı, antropomorfik Tanrı tasavvuruna sahip olduğu ve aynı zamanda ölüm gerçeğini kavramaya başlayıp ibadetlerine ehemmiyet göstermeye başladığı gözlemlenmektedir.³⁰

Yapıcı³¹ modelinde çocukluk dönemi iki taklit evresinden oluşmakta ve Davranışın taklidi ve sezgisel inanca teslimiyet adı verilen birinci evrede, 2-4 yaş grubu çocuklar, dini kavramları kazanmaya ve tekrarlamaya başlamaktadırlar. Çocuğun bu dönemde ibadetleri oyun olarak algılaması, ileriki

²¹ Abanoz, "6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü", 132.

²² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 61.

²³ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 275.

²⁴ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 276.

²⁵ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 98.

²⁶ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 99.

²⁷ Şimşek, *5-6 Yaş Çocukları Dini Kavramları Algılama Düzeyleri (Arifiye Örneği)*, 151.

²⁸ Şimşek, *5-6 Yaş Çocukları Dini Kavramları Algılama Düzeyleri (Arifiye Örneği)*, 152.

²⁹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 275.

³⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 275.

³¹ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 100.

dönemlerde onun dini davranışları içselleştirmesine yardımcı olur. İkinci aşamada 4-7 yaş aralığındaki çocuk için sezgisel bir inanç ve kolay inanılabilirlik durumu söz konusudur ve dönemin en temel özelliği şüpheye kapalıdır. İkinci taklit evresi olan modelin taklidi evresinde ise, 7-11/12 yaş dönemdeki çocukta bilinçli ve gerçekçi bir din anlayışı oluşmuştur fakat soyut bir Allah kavramı henüz gelişmemiş ve antropomorfik özellik taşımaktadır.³² Yapıcı'ya göre ilerleyen süreçte somut olan Allah anlayışı yerini soyut ve sembolik bir tasavvura bırakmaya başlamakta ve çevresinin dini tutum ve davranışları çocuğu önemli ölçüde etkileyip şekillendirmektedir.³³

6-10 ve 11-12 yaş gruplarının dini gelişimini gözlemleyen Abanoz'un çalışmasında³⁴, temel eğitimin başındaki ilk grup henüz somut düşünürken, sürecin sonlarına doğru ikinci grupta soyut düşünce gelişmeye başlar. Aynı zamanda, iki grubun düşünce, ibadet ve ahlak gelişiminde büyük bir farkın olmadığı ve dinin daha etkin yaşandığı bölgelerde gelişimin daha fazla olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda, 6-12 yaş aralığındaki çocuğun çevresinden önemli ölçüde etkilendiği ve anne-babanın aktardığı dini bilginin, çocuğun dini gelişiminde her açıdan olumlu etki ettiği sonucuna varılmaktadır.³⁵

Dülgeroğlu'nun çalışmasında³⁶ 11-14 yaş aralığındaki çocukların dini gelişimleri tespit edilmiş ve bu yaş grubu çocukların bir kısmında antropomorfik Tanrı tasavvuruna rastlanmakta iken ilerleyen süreçte soyuta geçiş gözlemlenmektedir. Ahiret inancı ve ibadetler konusunda ödül ve cezaya atf yapılması³⁷ ve çocukların ibadetlerini dünyevi arzular amaçlayarak gerçekleştirmesi, taklit sürecinin devam ettiğinin bir göstergesidir. Dülgeroğlu'na³⁸ göre grubun çoğunluğu için, ahlaki kuralların dini açıdan bağlayıcı olduğu ama aynı zamanda inançsız insanların da ahlaklı olabileceği düşüncesine sahip oldukları görülmektedir. Son olarak, araştırmaya konu olan çocukların, iyi ve kötü insan tasavvurlarında olduğu gibi doğru davranış tariflerinde de dikkat çeken nokta, içinde buldukları toplumun dini inancını kendilerine referans olarak almalarıdır.³⁹

Yavuz, 7-12 yaş aralığındaki çocukların dini gelişimini 7-9 ve 10-12 yaş aralıkları şeklinde iki grup olarak ele almaktadır.⁴⁰ 7-9 yaş aralığında dini konulara daha duygusal bir yaklaşım sergileyen çocukların bilişsel gelişimlerinin de ilerlemesiyle 10-12 yaşına geldiklerinde daha kararlı ve kapsamlı bir inanç yapısına sahip olduklarını ve Tanrı tasavvurlarında soyuta geçiş başlayıp ilk grupta görülen egosantrik özelliklerin ortadan kalktığını belirtmektedir. Yavuz'a göre, ikinci grupta dini kavramları içselleştirme ve dini düşünceleri özerk inancını oluşturmaya yönelik kabul veya reddetme davranışları görülür ve bu durum, bireyin ahlaki gelişiminin de bir göstergesidir.⁴¹ Çocukların dini inançlarını olumlu yönde şekillendirmek adına sorgulayıcı bir yaklaşım sergilemesi ve dini şüphe ile iki grupta da karşılaştığını belirten Yavuz, taklit sürecinin ise 10-12 yaş grubu çocuklarda görülme sıklığının azaldığını ifade eder.⁴²

Sonuç olarak, çocukluk dönemi dini gelişimi, çocuğun düşünce yapısında somuttan soyuta geçiş evresi olması açısından oldukça önemli olup sürecin başında antropomorfik ve egosantrik Tanrı tasavvuruna sahip olan çocuk, inancını içselleştirme ve özerkleştirme yolunda ilk adımlarını bu dönemde atmakta ve soyut Tanrı tasavvuruna geçmeye başlamaktadır. Çocuğun çevresini aktif olarak taklit etme davranışı sergilemesi ve dini anlamda örnek çevreye sahip olması durumu, dini gelişiminin sağlıklı yönde ilerlemesine olumlu yönde katkı sağlamaktadır.⁴³

³² Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 101.

³³ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 102.

³⁴ Abanoz, "6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü", 144.

³⁵ Abanoz, "6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü", 145.

³⁶ Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 76.

³⁷ Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 98.

³⁸ Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 132.

³⁹ Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 130.

⁴⁰ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 173.

⁴¹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 174.

⁴² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 175.

⁴³ Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/2 (Ağustos 2004), 140.

3.4.3. Ergenlik Dönemi

Nemravi ve Tel'in⁴⁴ geliştirdikleri dini gelişim modeline bakıldığında, ergenlik döneminin 13-22 yaş aralığıyla sınırlandırılıp üç seviyeye ayrılarak, her seviyenin dini gelişim özelliklerinin ele alındığı görülmektedir. İlk olarak, erken ergenlik olarak adlandırdıkları dini kavrayış seviyesinde, 13-14 yaşlarındaki bireyin çocukluk döneminden gelen inançlara yönelik sorgulama, şüphe ve eleştirme davranışlarına sahip olduğu görülür.⁴⁵ Orta ergenliği kapsayan ve 15-16 yaşlarında görülen ikinci seviyede, kişinin dini canlılığının yükseldiği, günah ve haram gibi kavramların özümsemekle Allah'a daha çok yöneldiği ve soyut Tanrı tasavvuruna geçiş yaptığı belirtilmektedir. Dini inançlarla ilgili kendi düşüncelerini dile getirip savunan ergende, akranlarına uyum sağlama, sorumluluk bilincine sahip olma ve haramdan uzak durup günaha bulaşmama gibi dini değer ve ahlak gelişimi örneklerine rastlanmaktadır. Etrafındaki farklı inanışlara karşı kapsayıcı bir tutum geliştiren ergenin, sahip olduğu geleneksel inancı yeniden değerlendirerek taşıdığı şüphe duygusu ile içselleştirmeye başladığı, sürecin sonunda ise Tanrı'ya bağlılığının yükseldiği belirtilmektedir.⁴⁶

Çalışmasında ergenlik dönemini tahkik evresi olarak 12-20 yaş aralığıyla sınırlandıran Yapıcı, geliştirdiği modellemesinde bu süreci üç ayrı aşamaya ayırmıştır. İlk olarak 12-14 yaş aralığındaki ergenin, çocukluktan kalma somut düşüncenin sınırları içerisinde kalmaya devam ettiği ve soyut düşünmeyi zaman içerisinde özümsemişi belirtilmektedir.⁴⁷ Bu bağlamda kimlik arayışlarına başlayan 14-17 yaş aralığındaki ergen için Yapıcı, kişinin dini konulara hassas yaklaşım şüpheliye kapılmaya başladığını, araştırıp sorgulayarak dini kimliğini kazanmaya çalıştığını ifade etmektedir.⁴⁸ Birey, taklit dairesinden tahkike, içselleşmiş inanca geçmeye başlar ancak bu süreçte, sağlam ve sağlıklı destek alamayan ve şüpheleri giderilemeyen genç, dini askıya almak ya da reddetmek gibi ters kimlik kazanabilir. 17-20 yaş aralığını kapsayan son evrede ergenliğin bitmek üzere olmasıyla yavaş yavaş durulma başlar. Bu aşamaya gelen kişi, Allah'a daha çok yaklaştığını hisseder ve inancını içselleştirir. Diğer yandan, ergenlik dönemindeki sorgulama sürecini sağlıklı geçiren bireylerde, inanca dair soruları erteleme veya onlara önem vermeme durumları gözlemlenir.⁴⁹

Ergenlik dönemini çelişkiler dönemi olarak sınıflandıran Karaca, ergenin bu süreçte hep ilgi çekme ve rol sahibi olmaya çalıştığını, aşırı bağımsızlık hissine kapıldığını belirtmektedir.⁵⁰ Dini ilgisi devam eden ama aynı zamanda düşünce ve inançlara tenkitçi bir tutumla yaklaşan birey, önceki kabullerini tekrar ele alıp kendi süzgecinde değerlendirmeye başlar. Nitekim, ergenin bu dönemdeki dini gelişimini belirleyen birçok bireysel ve sosyal faktör bulunmaktadır.⁵¹ Sonuçta, sorgulama ve araştırma sürecinden sonra ergen, sahip olduğu değerlerin bir kısmını reddederken diğer bir kısmını da kabullenmeye ve Allah'ı daha soyut ve manevi bir varlık olarak algılamaya başlamaktadır. Olumlu yönde ilerlemeler kaydeden birey halihazırda içinde bulunduğu anlam arayışı sürecini çözümlendirir.⁵²

Sonuç olarak, ergenlik dönemi dini gelişim sürecinin başlarında bireyin, çevreye uyum sağlamak adına taklit dairesinin altında kaldığı, dini konularda şüphe duyup sorgulamaya ve soyut düşünme kabiliyetini kullanmaya başladığı görülmektedir.⁵³ İlerleyen süreçte ergen, üst seviyede dini canlılığa sahip olmakta ve dini değerleri özümsemesinin yanında sorgulamaya başlamaktadır.⁵⁴ Ergenlik döneminde kişinin derinlemesine düşünmeye yöneldiğini belirten Koç'a göre, bu sürecin sonunda birey inanç

⁴⁴ Nemravi- Tel, "Yaş ve Cinsiyet Değişkenleri Işığında Ürdün Okullarındaki Ergenlerin Dini Gelişimi", 750.

⁴⁵ Nemravi- Tel, "Yaş ve Cinsiyet Değişkenleri Işığında Ürdün Okullarındaki Ergenlerin Dini Gelişimi", 761.

⁴⁶ Nemravi- Tel, "Yaş ve Cinsiyet Değişkenleri Işığında Ürdün Okullarındaki Ergenlerin Dini Gelişimi", 762.

⁴⁷ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 104.

⁴⁸ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 105.

⁴⁹ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 106.

⁵⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 276.

⁵¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 277.

⁵² Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 278.

⁵³ Nemravi- Tel, "Yaş ve Cinsiyet Değişkenleri Işığında Ürdün Okullarındaki Ergenlerin Dini Gelişimi", 767; Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 105; Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 278.

⁵⁴ Mustafa Koç. "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri" *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/2 (Aralık 2004), 235.

konusunda net bir sonuca varmakta ve sağlam dini destek alması halinde içselleşmiş inancının gelişmesi, aksi durumda dine ilgisizliğinde artış görülmesi ihtimaller arasındadır.⁵⁵

3.4.3. Yetişkinlik ve Yaşlılık Dönemi

Sistematik literatür derlemesine dahil edilen dini gelişim modellerinin hepsi, evreleri ergenlik dönemi ile sonlandırırken, Karaca⁵⁶ bu modellemeyi yetişkinlik ve yaşlılık dönemine kadar genişleterek bireyin ömür boyu dini gelişimini detaylandırmıştır. Yetişkinlik dönemine geçen bireyin dini kavramları algılama noktasında yeterli gelişmişliğe sahip olduğu varsayılmaktadır.⁵⁷ Ergenlik döneminde her şeye eleştirel bakan birey, Karaca'ya göre, yetişkinlik dönemine geçtiğinde kültürel olarak aktarılan ve onu belli ölçüde sınırlayan bakış açılarından sıyrılabilmekte ve bunları kendi dünya görüşüne göre yeniden şekillendirilebilmektedir.⁵⁸ Böylece, çocukluk döneminde mutlak doğru olarak görülen dini değerler ergenlikte eleştirel bakışla yeniden değerlendirilip, yetişkinlik döneminde seçilebilen alternatifler olarak birey tarafından değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır.⁵⁹

Karaca modeli, yetişkinlik dönemini genç yetişkinlik, orta yaş ve ileri erişkinlik şeklinde üç dönem olarak değerlendirir. Bireylerin ergenlikte çözümledikleri ve yeniden inşası için çabaladıkları kimliklerini, genç yetişkinlikte diğer insanlarla kurdukları sosyal bağlar vesilesiyle paylaştıkları bilinmektedir.⁶⁰ Bu yüzden, bireylerin genç yetişkinlikte davranış sergilerken dini kimliklerini de toplumla aynı zamanda paylaştıklarına işaret eden Karaca, orta yaşla beraber bu durumun yerini din konusunda huzursuzluklara bıraktığını belirtmektedir.⁶¹ Orta yaşta gerçekleşen bilinç açılımları, kişiyi bu huzursuzluklara sevk etmekte ve sonucunda da kişinin dini derinlikleri görerek inancını içselleştirmesine vesile olduğu ifade edilmektedir.⁶² Dini ilginin bu dönemde aktifleştiğini savunan Karaca, yansımaların kendini dini davranışlarda veya manevi davranış modeli olarak reiki, yoga, meditasyon şeklinde de gösterebileceğini savunmaktadır.⁶³ Yetişkinlikle beraber ortaya çıkan hayata atılma ve evlenme gibi isteklerin beraberinde getirdiği anlam arayışı kaygısının da gün yüzüne çıktığı bilinmekte ve hayatın anlamlandırılması, Allah'la kurulan bağ ile de açıklanmaktadır. Bu bağın, kişinin dini değer ve yargılara yaklaşımından etkilenerek derinlikli olarak ortaya çıkması muhtemeldir.⁶⁴ Din, bu dönemde hayatı daha güzel yaşayıp anlam katmak için verilen fırsatlar olarak değerlendirilmektedir.

Yaşlılık dönemine gelindiğinde, Karaca'nın bu dönemi yine üç başlıkta değerlendirmesi dikkat çekmektedir.⁶⁵ Genç yaşlılık, orta yaşlılık ve ileri yaşlılık. Yaşlılık dönemi gelişimin devam ettiği bir dönem olarak değerlendirilse de bu dönem esasında biyo-psiko-sosyal bir gerilemenin başladığı bir süreç olarak literatürde yer edinmiştir.⁶⁶ Dini hayatın genel olarak gerileme etrafında geliştiği vurgulanmaktadır.⁶⁷ Yetişkinlik dönemindeki dini hayatta yaşama uyum ve istikrar, bu dönemde yerini kaygı ve çabaya bırakmaktadır. Temelini dine ilgiyi arttıran ölüme yaklaşma fikrinin oluşturduğu bu düzlemin, yaşlılarda dini başa çıkmayı değerli bir pozisyona getirdiğini vurgulayan Karaca, yapılan çalışmaların olumlu dini başa çıkmayı kullanan yaşlıların fiziksel ve psikolojik olarak daha sağlıklı olduklarını gösterdiğini belirtmektedir.⁶⁸ Ayrıca, emekliliğin beraberinde getirdiği boş zamanın ise dini aktivitelere daha çok yer vermeye vesile olduğu, dini davranış oranının diğer dönemlere göre yaşlılıkta daha yüksek olduğu ve

⁵⁵ Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", 237.

⁵⁶ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 278.

⁵⁷ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 273; Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016), 86.

⁵⁸ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 279.

⁵⁹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 280.

⁶⁰ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 285; Patricia A. Stark- Anthony J. Traxler, "Empirical Validation of Erikson's Theory of Identity Crises in Late Adolescence," *The Journal of Psychology* 86/1 (Ocak 1974), 25-33.

⁶¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 279; Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 85.

⁶² Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 184.

⁶³ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 285.

⁶⁴ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 282.

⁶⁵ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 284.

⁶⁶ Volga Tunay, "Yetişkinlerde Fiziksel Aktivite," *Sağlık Bakanlığı Yayını* 730/16 (Şubat 2012), 7; Neslihan Lök - Sefa Lök, "Yaşlıların Fiziksel Aktivite Düzeyleri İle Bilişsel Durumları Arasındaki İlişki," *Yeni Symposium* 54/2 (Haziran 2016), 21-24.

⁶⁷ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 285.

⁶⁸ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 285.

dinin bireyi psiko-sosyal açıdan besleyerek desteklediği aktarılır.⁶⁹ Yine bu dönemde, mistik etkilerin bireyin dini yaşamında rol oynadığı ve bireylerin yaşlandıkça daha mistik ve manevi bir dini inanışa sahip olmaya başladıkları da vurgulanmaktadır.⁷⁰

Genel olarak yetişkinlik ve yaşlılık dönemi için Karaca modelinde, dönemler kendi içinde iniş ve çıkışlara sahip olsa da nihai olarak giderek artan dini olgunluk ve içselleştirilmiş bir din algısı ile karşılaşıldığı belirtilmiştir. Bu durum, modelin önemli bir özelliği olan 'birikimli bir süreç olması' faktörünü yeniden ortaya çıkarmaktadır.⁷¹ Kişiler, bilişsel ve dini gelişimlerine göre bazen bazı seviyelerde takılı kalabilirken, Karaca'nın uyum ve istikrar dönemi olarak adlandırdığı yetişkinlik ve yaşlılık dönemine hiç ulaşamama durumu ihtimaller arasındadır.

4. Tartışma ve Öneriler

4.1. Genel Bulgular

Yapılan sistemik literatür taramasında, aralarında nitel⁷², nicel⁷³, betimleyici⁷⁴ ve karma⁷⁵ metod kullanan 7 çalışmaya ulaşılmıştır. Taramadaki betimleyici çalışmalardan Karaca modelinde ömür boyu dini gelişim evreleri ele alınırken, Yapıcı modelinde buna teşebbüs edilmiş fakat ergenlikten sonraki sürece yer verilmemiştir. Literatür taraması sonucu elde edilen çalışmalardan Abanoz,⁷⁶ Yavuz,⁷⁷ Dülgeroğlu⁷⁸ ve Şimşek'in⁷⁹ çalışmaları sadece çocukluk dönemini ele alırken, ergenlik dönemindeki dini gelişimi yalnızca en-Nemravi ve et-Tel ele almaktadır.⁸⁰ Çalışmaların incelediği dönemler gözden geçirildiğinde ise, ilk olarak bebeklik döneminde Yapıcı ve Karaca'nın modellerinden hareketle, bu dönemde bebekler için öncelikli olarak sevgi ve güven gibi temel duyguların oluşması ön plandadır. Araştırmacılar, bu dönemde oluşturulan güven duygusunun ilerleyen yaşlardaki dindarlık duygusuna temel oluşturduğunu öne sürmüşlerdir. Çocukluk dönemine gelindiğinde, dini gelişim açısından en göze çarpan hususun taklit davranışı olduğu sonucuna varılmış olup, aynı zamanda bu dönemin bir hazırlık süreci olduğu tüm araştırmacılar tarafından vurgulanmıştır. Bir sonraki aşama olan ergenlik dönemini karakterize eden duygunun merak ve şüphe olduğu bilgisine ulaşılmış ve bu duygular dini uyanışı tetikleyici bir rol oynamaktadır. Bu dönemde, hem soyut düşünme alanına karşı bir merak gelişirken aynı zamanda, özerkleşen dini inanç ile geleneksel din yapısına karşı eleştirel bir tutum sergilendiği görülmüştür. Son olarak, yetişkinlik ve yaşlılık dönemi yalnızca Karaca tarafından modellenmiş olup, bu dönemde dini inançlarda bir olgunlaşma sürecine girilerek ergenlikte görülen çatışma hali yerini uyuma bırakmaktadır.

Gelişim psikolojisi literatüründe dini gelişimi araştıran çalışmaların hemen hemen hepsi kültürel kodları ihmal ederek dini gelişimi anlamaya yönelmişlerdir. Fakat, farklı teolojik alt yapılarla hazırlanmış modeller aracılığıyla bir toplumun dini gelişimine dair araştırma yapmak ne yazık ki doğru sonuçlar vermeyecektir. Alanda yapılan çalışmalar gösteriyor ki özellikle Müslüman kültüre uygulanan yabancı kaynaklı dini gelişim modelleri, çevresel açıdan toplumdaki dini gelişim evreleriyle uyumsuzdur.⁸¹ Bu durumdan yola çıkarak, kültürel dokunun dikkate alındığı model önerileri ön plana çıkmakta ve bu bilgiler

⁶⁹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 283.

⁷⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 283.

⁷¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 284.

⁷² Rumeysa Şimşek, *5-6 Yaş Çocukları Dini Kavramları Algılama Düzeyleri (Arifiye Örneği)*, 49; Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 73.

⁷³ Abanoz, "6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü", 122; Nemravi - Tel, "Yaş ve Cinsiyet Değişkenleri Işığında Ürdün Okullarındaki Ergenlerin Dini Gelişimi", 744.

⁷⁴ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 83; Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 13.

⁷⁵ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 15.

⁷⁶ Abanoz, "6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü", 119.

⁷⁷ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 1.

⁷⁸ Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 1.

⁷⁹ Rumeysa Şimşek, *5-6 Yaş Çocukları Dini Kavramları Algılama Düzeyleri (Arifiye Örneği)*, 1.

⁸⁰ Nemravi - Tel, "Yaş ve Cinsiyet Değişkenleri Işığında Ürdün Okullarındaki Ergenlerin Dini Gelişimi", 744.

⁸¹ Heinz Streib - Adem Aygün, "Religious Socialization and Faith Development of Adolescents in Turkey and Germany: Results from Cross-Cultural Research," *Paper for the XVI Meeting of the International Seminar on Religious Education and Values* (Almanya: Cirrus Working Papers, 2008), 2/1-11.

ışığında sunulan literatür çalışmasında, Müslüman kültür için geliştirilen model önerileri veya var olan bir modele dayanmaksızın yapılan dini gelişim çalışmaları incelenmektedir.

Gelişim evrelerinin ilki olan doğum öncesi dönemi ele alan Yapıcı, model çalışması, anne karnı dönemine değinmekte ve bu süreci dini gelişimin en temel evresi olarak ele almaktadır.⁸² İslamiyet, anne karnından itibaren bebeğin yalnızca fiziksel değil aynı zamanda psikolojik olarak da geliştiğini öne sürer ve bu yüzden, gelişimsel süreçler İslamiyet'te anne karnından itibaren değerlendirilir.⁸³ Yapıcı, bu İslami ön kabulü modeline yansıtarak, doğum öncesi evresini 'inançın ilk temelleri' ismiyle açıklamıştır.⁸⁴ Bu dönemde, anne ve bebek arasında kurulan bağdan kaynaklı annenin artan dini tutumları, helal-haram noktasındaki hassasiyeti, isim koymada uyguladığı ritüeller, esasında çocuğun inanç temellerini oluşturan ilk faktörler olarak Müslüman kültürde görülmektedir.⁸⁵ Yine aynı şekilde, anne karnında bebeğin bilişsel gelişimini destekleyici müzik dinletilmesi de benzer gelişimsel kaygıdan kaynaklı bir davranış olarak görülebilir.⁸⁶ Bebeğin anne karnında dini musiki veya Kur'an ile tanıştırılması durumu, oluşan kaygının Müslüman kültürdeki yansımalarının bir sonucudur.⁸⁷

Anne karnında başlayan dini, manevi veya ahlaki gelişim, literatürdeki diğer araştırmacılar tarafından değinilmeyen ve gelişimin bir parçası olarak görülmeyen ancak Müslüman kültürde oldukça önemsenen bir süreçtir. Batı kültüründe geliştirilmiş teorilerde, doğum öncesi dönemin kendine yer bulmaması yadırganmazken, çalışmaya dahil edilen ve Müslüman kültürü kendine konu alan çalışmalardan Yapıcı⁸⁸ hariç diğerlerinde de bu düşüncenin yer edinmediği gözlemlenmiştir. Diğer yandan, sunulan literatür taramasına dahil edilen çalışmaların çoğunun örneklem olarak çocukları çalışmış olması durumu ise, dini gelişim çalışmalarının odak noktasının fiziksel, bilişsel ve psikolojik olarak en hızlı gelişim dönemi olan çocukluk dönemi olduğunu göstermektedir.

4.2. Tanrı Tasavvuru

Çocukluk dönemi dini gelişim denildiğinde, alanda en çok tartışılan konuların başında Tanrı tasavvuru gelmektedir. Pek çok araştırmacı bu konuda makale yazmış ve bilişsel gelişime dayalı olarak soyut düşünmenin başladığı döneme kadar, çocuğun Tanrı tasavvurunda somutlaştırma eğiliminin varlığını tartışmışlardır. Bu minvalde, antropomorfik Tanrı algısı (Tanrı'yı, insana benzeyen ve/ya davranışları insan davranışlarıyla özdeşleştirilen bir varlık olarak tasvir etmek) literatürde kendini göstermektedir.⁸⁹ Bu durum, çocukluk döneminde Tanrı'nın, gücün ve hakimiyetin en belirgin temsilcileri olan anne/babanın büyük versiyonu olarak düşünüldüğünü ve somutlaştırıldığını savunmaktadır. Sunulan sistematik derlemeye dahil edilen modellerde Yapıcı,⁹⁰ Karaca,⁹¹ Yavuz⁹² ve Dülgeroğlu'nun⁹³ çalışmalarında çocukluk döneminde bu düşünceye yer verildiği görülmekte, çocukların Tanrı'yı soyut şekilde algılama yaşlarının 11/12 yaştan sonra soyut düşünme yeteneğinin gelişmesi ile mümkün olacağına değinilmekte ve literatürdeki dini gelişim teorilerine göz atıldığında da bu yaklaşım ile karşılaşılmaktadır.⁹⁴

⁸² Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 98.

⁸³ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim: Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1989).

⁸⁴ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 98.

⁸⁵ Bayraklı, *İslam'da Eğitim: Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*, 103.

⁸⁶ Bayram Deleş- Nazan Kaytez, "Çocuk Gelişiminde Müziğin Yeri ve Önemi," *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 7/10 (Ekim 2020), 134.

⁸⁷ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 98.

⁸⁸ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 97.

⁸⁹ Justin L. Barrett- Rebekaha Richert, "Anthropomorphism or Preparedness? Exploring Children's God Concepts," *Review of Religious Research* 44/3 (Mart 2003), 300.

⁹⁰ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 102.

⁹¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 277.

⁹² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, 174.

⁹³ Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 106.

⁹⁴ Gordon Allport, *The Individual and His Religion; A Psychological Interpretation*, *The American Journal of Psychology* 64/2 (Nisan 1951), 304-305; Jean-Pierre Deconchy, "The Idea of God: Its Emergence between 7 and 16 Years," *From Religious Experience to Religious Attitude* (Chicago: Loyola University Press, 1965), 97-108; James William Fowler, *The Psychology of Human Development and Quest for Meaning* (San Francisco: Harper Collins Publisher, 1995), 313; David I. Heller, *The Children's God* (Chicago: The University of Chicago Press, 1986), 130; Peter John Lawrence, "Children's Thinking about Religion: A Study of Concrete Operational Thinking," *Religious Education* 60/2 (Temmuz 1965), 111-116; W. Chad Nye - Jerry S. Carlson, "The Development of the Concept of

Son zamanlarda yapılan çalışmalarda ise bilişsel gelişim teorisinin aksine çocukların Tanrı'yı algılama yaşlarının 11/12'den çok daha küçük olabileceğine dair sonuçlar elde edilmiştir.⁹⁵ Bu çalışmalarda, çocukların Tanrı'yı kavrama kapasitelerinin düşünülenden daha erken oluşabileceği ve dil gelişimiyle paralel olarak ilerleyebileceği ileri sürülmüştür.⁹⁶ Buna göre, dil gelişimi ilerleyen çocuk, zaten bilişsel olarak soyut kavramları anlama ve kavramaya yetenekli olarak dünyaya geldiğinden, dille ifade edileni anlamaya başlamasıyla Tanrı'yı Tanrı olarak idrak etmeye başlamaktadır.⁹⁷ Gerçekleştirilen literatür taramasındaki makalelerden Şimşek,⁹⁸ çalışmasında 5-6 yaşlarındaki çocukların Tanrı algılarının soyut yapıda olduklarını gözlemlemiştir. Aynı şekilde Yavuz,⁹⁹ 7-9 yaş çocuklarında antropomorfik Tanrı tasavvurunun varlığından bahsetse de yaptığı çalışmada bu tasavvurun çok az görüldüğünü ve görülen kişilerin de her an soyut tasavvura geçişe hazır durumda olduklarını belirtmektedir.¹⁰⁰ Nitekim, Harms'ın geliştirdiği dini duygu gelişimi teorisi de bu durumu destekler niteliktedir. Harms, 3-6 yaş arasındaki gelişimsel süreci Peri masalı dönemi olarak isimlendirirken,¹⁰¹ bu dönemdeki çocukların Tanrı tasavvurlarına dair yaptığı çalışmasında, onların Tanrı kavramını insandan öte bir varlık olarak algılamada en olanaklı altyapıda olduklarını göstermiştir. Bu bağlamda, bireylerin soyut düşünme yeteneklerinin gelişimi üzerinden Tanrı tasavvurlarının açıklanması ve dini gelişimin bilişsel gelişime bağlanması fikri, yeni teorilerle dini gelişimin nihai açıklaması olmaktan çıkmıştır.

Tanrı'yı daima kendisinin ihtiyaçlarını gözeten ve istediği her şeyi geri çevirmeksizin veren yaratıcı şeklinde tasavvur etmek manasına gelen egosantrik(benmerkezci) Tanrı tasavvuruna Yapıcı¹⁰² ve Yavuz'un¹⁰³ çalışmalarında yer verildiği görülmektedir. 7-12 yaş aralığındaki çocuklarda gözlemlenen ve özellikle 7-9 yaş süreci içinde bulunan çocuklarda karşılaşıldığı belirtilen egosantrik yaklaşım süreci, gelişim psikolojisinde sıkça karşılaşılan Piaget'in bilişsel gelişim teorisiyle paralel ilerler ve işlem öncesi adı verilen evrede yoğun bir şekilde benmerkezci yaklaşım sergileyen bireyin bu durumunun 7-9 yaşlarındaki yansıması olarak ele alınır.¹⁰⁴ Fowler'ın inanç gelişimi evrelerini açıklayan teorisinde de sezgisel-projektif inanç (3-7 yaş) evresindeki bireyin benmerkezci yaklaşım sergilemesi ve bir sonraki süreçte efsanevi-literal inanç (7-11 yaş) evresinde ise egosantrik içeriğe sahip dini düşüncelerin başlangıçta var olup zamanla ortadan kalkması vurgulanmaktadır.¹⁰⁵ Bu bilgiler ışığında Yapıcı da bireyin gelişimiyle birlikte düşünce yapısının da şekillendiğini ve 7-12 yaş sürecinin sonlarına doğru egosantrik Tanrı tasavvurundan uzaklaşmaya başladığını belirtmektedir.¹⁰⁶

4.3. Genel Metodolojik Eleştiriler

Literatür taramasına dahil edilen çalışmaların metodolojik değerlendirilmesi, nicel ve nitel çalışmalar için ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Nitel çalışmaların hepsinin orta metodolojik kalitede olduğu saptanırken, Dülgeroğlu¹⁰⁷ ve Yavuz'un¹⁰⁸ çalışmalarında etik kurul iznine rastlanmayışı, metodolojik

God in Children," *Journal of Genetic Psychology* 145/1 (Temmuz 1984), 137-148; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 176; Goldman, "Researches in Religious Thinking", 139; Jean Piaget, *The Child Conception of the World* (New York: Harcourt Brace, 1929), 123.

⁹⁵ Melanie A. Nyhof- Carl N. Johnson, "Is God Just a Big Person? Children's Conceptions of God across Cultures and Religious Traditions", *British Journal of Developmental Psychology* 35/1 (Şubat 2017), 60-75; Barrett - Richert, "Anthropomorphism or Preparedness? Exploring Children's God Concepts", 300-312.

⁹⁶ Barrett - Richert, "Anthropomorphism or Preparedness? Exploring Children's God Concepts", 300-312; Susan A. Gelman - Kathleen E. Kremer, "Understanding Natural Cause: Children's Explanations of How Objects and Their Properties Originate," *Child Development* 62/2 (Nisan 1991), 396-414; Olivera Petrovich, "Understanding of Non-Natural Causality in Children and Adults: A Case Against Artificialism," *Psyche En Geloof* 8 (1997), 151-165.

⁹⁷ Petrovich, "Understanding of Non-Natural Causality in Children and Adults: A Case Against Artificialism", 151-165.

⁹⁸ Rumeysa Şimşek, *5-6 Yaş Çocukları Dini Kavramları Algılama Düzeyleri (Arifiye Örneği)*, 151.

⁹⁹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 174.

¹⁰⁰ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 175.

¹⁰¹ Ernest Harms, "The Development of Religious Experience in Children," *American Journal of Sociology* 50/2 (1944), 112-122.

¹⁰² Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 102.

¹⁰³ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 174.

¹⁰⁴ Jean Piaget, *Çocukta Zihinsel Gelişim*, çev. Hüsen Portakal (İstanbul: Cem Yayınevi, 2000), 57.

¹⁰⁵ Fowler, *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, 313.

¹⁰⁶ Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 103.

¹⁰⁷ Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 2.

¹⁰⁸ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 2.

açından en büyük eksiklik olarak karşılaşılmaktadır. Çalışmaların çocuklarla yapılmasından ötürü hassas bir grup üzerinde yine hassas konulardan olan Tanrı tasavvuru ve dini gelişim düşünceleri araştırıldığından etik konuların tartışılması önem arz etmektedir. Diğer yandan Dülgeroğlu'nun¹⁰⁹ çalışmasının yanlılık değerlendirmesinde araştırmacının din kültürü öğretmeni olması ve 6 ay çalışmanın gerçekleştirildiği kurumda çocuklarla aşinalığı arttırmak için çalışmış olması durumları, bulgulara şüpheyle yaklaşılmasına sebebiyet vermektedir. Çocukların kurumdan faydalanan olmaları ve olumsuz cevap vermeleri durumunda bundan mahrum olma tehdidini oluşturmuş olabileceğinden, cevaplarının daima olumlu yönde olması da güven sarsıcı konumdadır.

Sistematiğe dahil edilen Yapıcı ve Karaca makaleleri, saha çalışması olmadan teori üretir ve teoriler Müslüman toplumlar için geliştirilen ve ömür boyu dini gelişimi açıklamayı hedefleyen nadir teorilerden olsa da yapılan gelişimsel açıklamalar araştırmacıların bireysel gözlemleriyle sınırlı kalmış, gerçeklikteki karşılıkları alan çalışmalarıyla kontrol edilmemiştir. Bu durum, teorileri geçerlilik ve genellenebilirlik açısından zedeleyen bir etken olarak görülmektedir.

4.4. Çalışmanın Sınırlılıkları

Her çalışmada olduğu gibi sunulan derlemenin de zayıf noktaları bulunmakta ve bu noktaların başında çalışmanın literatürde var olan modelleri değerlendirmesi ancak sonucunda derli toplu bir model geliştirememiş olması gelmektedir. Aynı zamanda, çalışmanın nicel, nitel ve karma metodların tümünü taramaya dahil etmesi, analiz açısından zorluk oluşturmuş ve teorik çalışmaların metodolojik açıdan değerlendirilememesine sebep olmuştur. Derlemenin yalnızca Arapça, Türkçe ve İngilizce dillerini taramış olması diğer dillerde Müslüman toplumlar için geliştirilen dini gelişim teorilerini taramaya dahil edilmediğini göstererek taramanın genellenebilirliğini kısıtlamaktadır ve taramaya dahil edilen nicel çalışmaların yetersizliğinden dolayı derleme, bir meta analize dönüştürülememektedir.

Sonuç

Gelişim üzerine çalışmalar yapmış olan bilim insanları gelişimsel süreçlerin bir parçası olan dini gelişime dair incelemeler yapmış ve modeller ortaya koymuştur. Gelişimi etkileyen en önemli etkenlerden olan çevre ve kültürü göz önüne aldığımızda belli bir bölge ve kültürde üretilmiş olan gelişim modelinin diğer kültürlerle uygulanması araştırmacıları elbette doğru sonuçlara ulaştırmayacaktır.

Buradan hareketle gerçekleştirilen çalışma, belli bir teoriyi temel almadan Müslüman toplumlar için şimdiye kadar geliştirilmiş dini gelişim teorilerini bir araya toplayan ilk sistematik derlemedir. Araştırma; nicel, nitel ve teorik çalışmaların tümünü taramasından ve Türkçe, İngilizce ve Arapça olmak üzere üç dilde gerçekleştirilmiş olmasından ötürü çok yönlü bir literatür değerlendirmesi olup teorilerin en kapsamlı şekilde taranması hedeflenmiştir.

Değerlendirme ve verileri dikkate aldığımızda müslüman toplumlarda bebeklik dönemi dini gelişimin anne karnında başladığına dikkat çekilir. Tıpkı Fowler'ın teorisinde olduğu gibi sevgi ve güven duygusu üzerine bir vurgu vardır. Bu süreçte bebeğin gerçekleştirdiği bağlanma ilerleyen yaşlarda Allah ile olan ilişkisini etkiler. Çocukluk dönemine geldiğimizde Batı kültüründe geliştirilen teorilerin aksine Müslüman kültürde dini gelişimde soyut düşünme yeteceğinin daha erken yaşlarda başladığı derlemeye dahil edilen araştırmalar tarafından savunulmaktadır. Müslüman kültürde ergenlik dönemi dini gelişimini ele alan çalışmalara baktığımızda, ergen bireylerin geleneksel dini inançları ve ritüelleri sorgulamaya başlayarak şüphe duymaya başladığı ve özerk değerler sistemini oluşturduğu tespit edilmiş. Anlaşılmaktadır ki ergenlik dönemi dini gelişimi yetişkinlik dönemindeki özerk dini düşünce oluşumu için önemli bir hazırlık sürecidir. Yetişkinlik ve yaşlılık dönemini ele alan çalışmalarda ise bu dönemin daha çok uyum ve istikrarla sembolize edildiği vurgulanmakta ve olgunlaşmış bir din algısından söz edilmektedir.

¹⁰⁹ Dülgeroğlu, *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*, 83.

Yapılan sistematik derleme sonucunda, Müslüman toplumlar için geliştirilen dini gelişim teorilerinin sınırlı sayıda ve Batı temelli olması ve bunun kültürel uyarlaması yapılmadan Müslüman toplumlara uygulanması, teorik açıdan bu toplumların dini gelişimlerinin yansıtılmasını ve soyut Tanrı tasavvuruna geçiş gibi dönemsel özelliklerin değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda, yeni çalışmaların var olan teorilerin kültürel uyarlaması üzerine çalışıldıktan sonra Müslüman kültür için kullanılması önerilmektedir.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazarlar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedirler.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazarlar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.
- 3. Etik Beyan:** Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 4. Yazar Katkısı:** RNGD: Araştırma, literatür tarama, tasarım, yazım, revizyon. FBA: Araştırma, literatür tarama, yazım, revizyon. AY: Araştırma, literatür tarama, yazım. FB: Araştırma, literatür tarama, yazım BMAF: Araştırma, literatür tarama, yazım.

Kaynakça

- Abanoz, Süleyman. "6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 1 (Haziran 2020), 119-148.
- Allport, Gordon. "The Individual and His Religion; A Psychological Interpretation". *The American Journal of Psychology* 64/2 (Nisan 1951), 304-305.
- Barrett, Justin L. - Richert, Rebekaha. "Anthropomorphism or Preparedness? Exploring Children's God Concepts". *Review of Religious Research* 44/3 (Mart 2003), 300-312.
- Bayraklı, Bayraktar. *İslam'da Eğitim: Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1989.
- CASP, *Qualitative Checklist*. "Critical Appraisal Skills Programme Qualitative Checklist". Erişim 13 Haziran 2023. https://caspu.net/images/checklist/documents/CASP-Qualitative-Studies-Checklist/CASP-QualitativeChecklist 2018_fillable_form.pdf
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 43. Basım, 2022.
- Deconchy, Jean-Pierre. "The Idea of God: Its Emergence between 7 and 16 Years." *From Religious Experience to Religious Attitude*. 97-108. Chicago: Loyola University Press, 1965.
- Deleş, Bayram- Kaytez, Nazan. "Çocuk Gelişiminde Müziğin Yeri ve Önemi." *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 7/10 (Ekim 2020), 133-142.
- Dülgeroğlu, Hatice. *Sokakta Çalışan Çocuklarda Dini Duygu ve Düşünce Gelişimi: Üsküdar Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Elkind, David. "The Origins of Religion in the Child." *Review of Religious Research* 12/1 (Eylül 1970), 35-42.
- Fowler, James William- Dell, Mary Lynn. "Bebeklikten Yetişkinliğe İnanç Aşamaları; İnanç Gelişim Teorisinin Otuz Yılı Üzerine Düşünceler". çev. Mustafa Ulu. *Bilimname* 30/1 (Nisan 2016), 539-559.
- Fowler, James William. *Stages of Faith*. San Francisco: Harper & Row, 1981.
- Fowler, James William. *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. San Francisco: Harper Collins Publisher, 1995.
- Gelman, Susan A.- Kremer, Kathleen E. "Understanding Natural Cause: Children's Explanations of How Objects and Their Properties Originate". *Child Development* 62/2 (Nisan 1991), 396-414.
- Goldman, Ronald J. "Researches in Religious Thinking". *Educational Research* 6/2 (Temmuz 1964), 139-155.
- Greer, John E. "Stages in the Development of Religious Thinking". *British Journal of Religious Education* 3/1 (Temmuz 1980), 24-29.
- Harms, Ernest. "The Development of Religious Experience in Children." *American Journal of Sociology* 50/2 (Eylül 1944), 112-122.
- Heller, David I. *The Children's God*. Chicago: The University of Chicago Press, 1986.
- Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 1. Basım, 2016.
- Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Teorileri*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Kline, Michelle Ann vd. "Variation Is the Universal: Making Cultural Evolution Work in Developmental Psychology." *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 373/1743 (Şubat 2018), 1-8.

- Koç, Mustafa. "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/2 (Aralık 2004), 231-256.
- Köylü, Mustafa. "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/2 (Ağustos 2004), 137-154.
- Lawrence, Peter John. "Children's Thinking about Religion: A Study of Concrete Operational Thinking". *Religious Education* 60/2 (Temmuz 1965), 111-116.
- Lök, Neslihan- Lök, Sefa. "Yaşlıların Fiziksel Aktivite Düzeyleri ile Bilişsel Durumları Arasındaki İlişki". *Yeni Symposium* 54/2 (Haziran 2016), 21-24.
- Munn, Zachary vd. "Methodological Guidance for Systematic Reviews of Observational Epidemiological Studies Reporting Prevalence and Cumulative Incidence Data". *JBMEvidence Implementation* 13/3 (Eylül 2015), 147-153.
- Nemravi, Amjad- Tel, Şadiye. "العمرية والجنس المرحلة ضوء متغيري في الأردنية المدارس في المراهقين لدى الديني النمو" (Yaş ve Cinsiyet Değişkenleri Işığında Ürdün Okullarındaki Ergenlerin Dini Gelişimi)". *Macalletül Cami'a el-İslamiye* 28/6 (Aralık 2020), 744-769.
- Nye, W. Chad - Carlson, Jerry S. "The Development of the Concept of God in Children". *Journal of Genetic Psychology* 145/1 (Temmuz 1984), 137-148.
- Nyhof, Melanie A. - Johnson, Carl N. "Is God Just a Big Person? Children's Conceptions of God across Cultures and Religious Traditions". *British Journal of Developmental Psychology* 35/1 (Şubat 2017), 60-75.
- Page, Matthew J. vd. "The PRISMA 2020 Statement: An Updated Guideline for Reporting Systematic Reviews." *BMJ* 372/71 (Mart 2021), 1.
- Petrovich, Olivera. "Understanding of Non-Natural Causality in Children and Adults: A Case Against Artificialism." *Psyche En Geloof* 8 (Ocak 1997), 151-165.
- Piaget, Jean. *Çocukta Zihinsel Gelişim*. çev. Hüsen Portakal. İstanbul: Cem Yayınevi, 2000.
- Piaget, Jean. *The Child Conception of the World*. New York: Harcourt Brace, 1929.
- Stark, Patricia A.- Traxler, Anthony J. "Empirical Validation of Erikson's Theory of Identity Crises in Late Adolescence". *The Journal of Psychology* 86/1 (Ocak 1974), 25-33.
- Streib, Heinz - Aygün, Adem. "Religious Socialization and Faith Development of Adolescents in Turkey and Germany: Results from Cross-Cultural Research." *Paper for the XVI Meeting of the International Seminar on Religious Education and Values 2* (Almanya: Cirrus Working Papers, 2008), 1-11.
- Şimşek, Rumeysa. *5-6 Yaş Çocukları Dini Kavramları Algılama Düzeyleri (Arifiye Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 1962), 141-151.
- Tunay, Volga. "Yetişkinlerde Fiziksel Aktivite". *Sağlık Bakanlığı Yayını* 730/16 (Şubat 2012), 7-15.
- Ulu, Mustafa. "İnanç Gelişim Teorisi: İnanç Aşamaları." *Düşünce Platformu* 2016/30 (2016), 139-156.
- Yapıcı, Asım. "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)." *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı* (Nisan 2016), 83-113.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Yıldız, Murat. *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007.